

ANDRUS SAARESTE

Eesti keeleala murdelisest liigendusest

Avec un résumé: De la division dialectale de la langue estonienne

Tartu
1932

Eesti Rahvusraamatukogu: EA 6.946

Trükise digitaalkoopia ehk e-raamatu tellimine (eBooks on Demand (EOD)) –miljonid raamatud vaid hiireklõpsu kaugusel rohkem kui kümnes Euroopa riigis!

Täname Teid, et valisite EOD!

Euroopa raamatukogudes säilitatakse miljoneid 15.–20. sajandi raamatuid. Kõik need raamatud on nüüd kättesaadavad e-raamatuna — vaid hiireklõpsu kaugusel 24 tundi ööpäevas, 7 päeva nädalas. Tehke otsing mõne EOD võrgustikuga liitunud raamatukogu elektronkataloogis ja tellige raamatust digitaalkoopia ehk e-raamat kogu maailmast. Soovitud raamat digiteeritakse ja tehakse Teile kättesaadavaks digitaalkoopiana ehk e-raamatuna.

Miks e-raamat?

- Saate kasutada standardtarkvara digitaalkoopia lugemiseks arvutiekraanil, suurendada pilti või navigeerida läbi terve raamatu.
- Saate välja trükkida üksikuid lehekülgi või kogu raamatu.
- Saate kasutada üksikterminite täistekstotsingut nii ühe faili kui failikomplekti (isikliku e-raamatukogu) piires.
- Saate kopeerida pilte ja tekstiosi teistesse rakendustesse, näiteks tekstiõõtlusprogrammis.

Tingimused

EOD teenust kasutades nõustute Te tingimustega, mille on kehtestanud raamatut omav raamatukogu. EOD võimaldab juurdepääsu digiteeritud dokumentidele rangelt isiklikel, mittekommertseesmärkidel. Kui soovite digitaalkoopiat muuks otstarbeks, palun võtke ühendust raamatukoguga.

- Tingimused inglise keeles: <http://books2ebooks.eu/odm/html/nle/en/agb.html>
- Tingimused saksa keeles: <http://books2ebooks.eu/odm/html/nle/et/agb.html>

Rohkem e-raamatuid

Seda teenust pakub juba tosin raamatukogu enam kui kümnes Euroopa riigis.

Lisainfo aadressil: <http://books2ebooks.eu>

ALBERT SAARESTE

EESTI KEELEALA MURDELISEST
LIIGENDUSEST

(KOLME KAARDIGA)

AVEC UN RÉSUMÉ:

DE LA DIVISION DIALECTALE
DE LA
LANGUE ESTONIENNE

(AVEC 3 CARTES)

TARTU 1932

AKADEEMILISE EMAKEELE SELTSI KIRJASTUS

Du même auteur:

1. Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Résumé: Du sectionnement lexicologique dans les patois estoniens. I. Avec 60 cartes et 1 esquisse schématique. Tartu 1924.
2. Tundmused tegurina keelearengus. Les facteurs affectifs dans la vie du langage (Avec un résumé français). Tartu 1927.
3. Die estnische Sprache. Tartu 1932.

E 45204

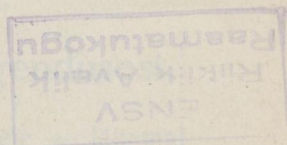
Põhitond

AKADEEMILISE EMAKEELE SELTSI TOIMETISED XXII

ALBERT SAARESTE

EESTI KEELEALA MURDELISEST LIIGENDUSEST

(KOLME KAARDIGA)

AVEC UN RÉSUMÉ:
DE LA DIVISION DIALECTALE
DE LA
LANGUE ESTONIENNE

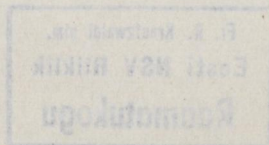
(AVEC 3 CARTES)

Fr. R. Kreutzwaldi nim.
Eesti NSV Riiklik
Raamatukogu

EA 6946

TARTU 1932
AKADEEMILISE EMAKEELE SELTSI KIRJASTUS

„Postimehe“ trükk, Tartus 1932.

Eesti keeleala murdelisest liigendusest.¹

Eesti kõnekeele — nagu iga teisegi keele — lähemal vaatlemisel selgub üheks silmatorkavamaks jooneks selle tunduv erinimine kohtade kaupa. Meie keeleala suhtelise väiksuse puhul on eri maa-alade, kihelkondade, vahel valdadegi keele eripalgelisus ootamata suur, teravam kui mõne hoopis avarama keeleala, näit. suurvene, ungari või inglise murdeline killustus. See tähelepanekuist omandatud käsitus meie emakeele jagunemisest murdeiks ja paljudeks murra-kuiks on omane nii eriteadlastele kui laiemalegi üldsusele. Üldisemalt teatakse lähemalt ka seda, et eesti keel koosneb kahest suuremast murdest: põhja-eesti ehk tallinna murre ja lõuna-eesti ehk tartu (-võru) murre. Kõnes ja kirjas kuuleme veel üksikuist vähema ulatusega murdeist nagu saarte murre (saarlaste keel, hiidlaste keel, Muhu murre jne.), ranna murre, Vigala murre, Kodavere murre, mulgi murre,

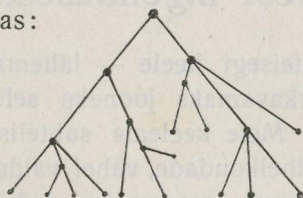
---

¹ Lähemal kujul ette kantud Akadeemilise Emakeele Seltsi koosolekul 3. mail 1931.

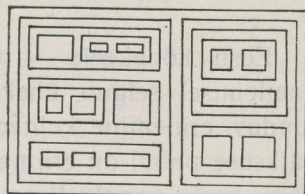

setu murre jt. Puudub siiski ligem pilt nende üksikute murrakute suhtumisest kahe nimetatud peamurdega ja nende endigi vahekorrast. Ei teata näit. täpsemalt, kas põhja-eeesti ja lõuna-eeesti jagunevad otseselt üksikuiks kihelkondade või valdade murrakuiks või kas on võimalik neis eraldada esmalt suuremaid üksusi, mis omakorda hargneksid vähe- maiks, umbes nõnda nagu puu tüvi esmalt näit. kaheks peaharuks, siis kumbki mõneks suuremaks oksaks, need jällegi vähemaiks oksteks, viimased edasi virbadeks, võsu- deks jne., või otse kui taimeriik jaguneb: sugukond, pere- kond, liik, või loomariik: riik, põhikond, hõimkond, haru, klass jne., või lõpuks — võrdlust lähemalt otsides — kas võime neid liigitada analoogselt sellele, nagu me teatud algkeeltest erinenud sugukeeli, mis keelkondi kujundavad, rühmitame alagruppideks, harudeks, keelerühmadeks ja igas keeles eraldame veel murdeid. Oletatavat jaotust võik- sime kujutleda siis kahe järgmise skeemi kohaselt:

kas:

või

Sellele lisaks meil puuduvad ka lähemad teadmised üksikute võimalikkude alamurrete, murrete ja murrakute levimisest, meie ei tunne täpsemalt oma murrete ulatuslikke rajasid — peale põhja- ja lõuna-eeesti vahelise piiri ja Kodavere murraku piirjoone.¹

Siin teatavasti kerkib harilikult küsimus, kas on üldse olemas murdepiirid? Varematel aegadel puudus õpet- lastel selles kahtlus: murdepiirid kujutleti sama selge- joonelistena ja kindlatena nagu keelte, riikide või kogu- kondade piirid. Uuem keelegeograafiline uurimine on siia

¹ Vt. Kettunen, Kod. Kons., Kod. Vok. ja VirKÄH lõpul ole- vaid kaarte.

aga poetanud õigegi tunduvat skepsist. Üheltpoolt konsta-
teeritakse, et keelelisel nähtusel üldse on sageli raske leida
kindlat ulatusjoont, olgu et näit. teatud häälduskuju naabus-
murrete ahelikus pikkamööda, vaevaltmärgatavalt siirdub
teiseks häälduskujuks, näit. vokaalide vabel seeria $p - \check{p} -$
 $\check{b} - B - B/b$ (alg- ja lõpposa helilised, keskosa helitu) — b
— $\beta - v - \check{v} - O$ (eestis umbkaudu säärast võib konsta-
teerida pikkade keskkõrgete vokaalide, $l\acute{o}m - l\check{o}m - l\check{y}\acute{o}m,$
 $l^{\circ}m - lu\acute{o}m - lu\acute{a}m - lu\acute{a}m$, või intervokaalsete klusiilide
puhul), olgu et häälikumuutus perifeerseil aladel rauged
sõnade arvu ulatuselt, näit. mingi maa-ala keskkohas on
häälik a muutunud e -ks kõigis sõnades, maa-ala piiride
pool aga väheneb see sõnade arv, mida enam tsentrist
kaugenetakse, t. s. nähtuse leving on iga sõna seisukohalt eri-
sugune (eestis näeme seda näit. $tk > kk$, $v > B$, $ja- > j\acute{a}-$,
 $\acute{o} > \acute{o}e$, $\acute{a} > oa > ua$ ja sõnaalgulise v kao puhul labiaalsete
vokaalide eelt), või olgu et teatava mõiste eri murdeliste
nimetuste A ja B levingualade vahepiiridel esinevad mõle-
mad sõnad A ja B kõrvuti, kas samal kõnelejal üks hariliku-
mana, teine haruldasemana, või üks omasena vanemale,
teine nooremale põlvele (eestis näit. Vai Puhkovas samal
isikul harilikumalt *nõkkiķķu*, harvemini *kuķķu* 'väike, aju-
tine heinasaoke, ämm, kämm' või eL lääne- ja põhjaosas
vanemal põlvel *vastane*, *vaštne*, nooremal aga *ūs*).

Teisalt on aga võidud kinnistada, et kuigi üksikutel
keelelistel nähtustel — eestis näit. $-z\acute{o}r- > -hr-$ (*oh_R*, *keħra-*)
korral — sageli leving on ikkagi selgesti piiritletav — eriti
kui ulatuspiir satub asustamata maa-alale (soo, raba, mets,
kõrb, nõmm, karjasmaa), merde, järve või jõkke — siis
ometi võrdlemisi haruldane on nähtus, et teatava maa-ala
murde paljude erijoonte ulatuspiirid täpselt satuksid ühte, nii
et kõnet võiks juba olla murdepiirist. Nii näeme kodumaa
kaardil, millele on praegustel andmetel toetuvalt joonistatud
tähtsamad isoglossid (keelenähtuste ehk keelendite levingu
piirid), — hoopis fantastiselt kirjut joonte rägastikku, mis
suundlevad läbi maa igasuguses sihis, küll sotsiaalsete
üksuste territooriumide (kihelkondade, maakondade, valdade)
rajasid mööda, küll aga ka otse neid keskelt läbides.

Sellele skepsisele vastandina on murrete geograafiline uurimine mujal (eriti Prantsusmaal, Šveitsis ja Saksas)¹ ja eraldi ka Eestis toonud dialektide ja nende piiride eksistentsi kinnitamiseks ka optimismi. On võidud näidata, et igal keelealal esineb kohti, kus murre on suhteliselt ühtlane ja mida vähegi tähtsamad isoglossid ei lõhesta, Eestis näit. Kesk-Saaremaa, Muhu, Mih, Tor, Vig vald, Nis-Hag, HJn-Kos, Koe, Plt, Kod põhjaosa (Alatskivini), Hls, Hel, Rõu jt. Need on nn. tuummaastikud (Kernlandschaften). Teisalt on aga selgunud, et leidub ka maa-alasid, kus kokku satub kas täpselt või umbkaudugi, s. o. lähestikku kulgeb tähtsamaid isoglosse enam-vähem suuremal arvul (Eestis näit. Saa-Kõp-Vil ja Hls-Pst-Trv kihelkondade vahepiir, KJn-Ksi-Äks-MMg ja Ran-Puh-TMr khk-de vahepiir jt.). Need keelekaardil isoglosside vihkede ehk parmaid kandvad maaribad on keelendipiiride vööalad ehk lihtsalt isoglosside vööd (Büschel von Grenzlinien, Grenzlinienbüschel, Grenzzonen, limites linguistiques en faisceaux, faisceaux de lignes, zones limitrophes). Need piirivööd satuvad meil, Eesti looduslikkudes oludes mitme-, isegi mõnekümne-kilomeetrilistele asustamata aladele, looduslikkudele tōketele. Nende märkimine Eesti kaardile on seega võrdlemisi hõlpus, nende sihtjooned on suhteliselt kindlad. Keerukam ja umbmäärasem on olukord mõnedel aladel, kus maismaa on asustatud, kus külad või üksiktalud on lähestikku: Trv-Pst-Hls-Krk khk-de piirimaad, osa Vil ja Pst piirimaast, Pil-Plt piirimaad, San-Krl-Har piirimaad jmt.

Teatava keeleala äärismail asuva tuummaastiku idioomi —

---

¹ Sel alal teeneterikkalt töötanud õpetlastest nimetatagu J. Gilliéron'i, L. Gauchat'd, Charles Bruneau'd, A.-L. Terracher'd, J. Jud'i, K. Jaberger'i ja W. Pessler'i. Kogu küsimust lähemalt valgustavad: L. Gauchat, Gibt es Mundartengrenzen (Arch. f. d. Studium d. neueren Spr. u. Liter. CXI, 1903), K. Jaberger, Sprachgeographie (Aarau 1908), Leo Spitzer, Die Sprachgeographie 1909—14 (Rev. de dialectologie romane VI [1915], lk. 318—72), A. Dauzat, La géographie linguistique (Paris 1922), A.-L. Terracher, Géographie linguistique (1924) ja E. Gamillscheg, Die Sprachgeographie (1928).

kui seda kõneldakse muu keeleala keelepruugist küllaldaselt erinevalt, s. o. kui teda muust, tsentrumi sihis asenevaist murrakuist eraldab suhteliselt suur arv isoglosse — tajutakse nii selle idioomi enda kui ka naabrusalade kõnelejate poolt teatavasti eri murdena. Eestis näit. lõuna-eesti murret, saarte murret ja ranna murret ehk alutaguse murret, kuid ka vähemaid nagu Kodavere, Vigala ja Kihnu murrakut. Nende murrete piiriks loeme loomulikult neile omaste erijoonete levingupiiride vööalasid. Tuummaastikkude keele iseloomu ja neid palistavate limitroofsete tsoonide varal võiksime nõnda siis meie keeleala puhul asuda eesti murrakute määramisele, eesti rahvakeele murdelisele liigendamisele. Saaksime vahest eesti kõnekeele territooriumi jaotada mõningaks suuremaks valdkonnaks, milles kõneldavad murded, juba vanemaist sotsiaalseist (hõimu-, administratiivseist või kiriklikest) ja tulunduslikest vahekordadest või geograafilis-looduslikest oludest tingituna, kujundavad teatavaid orgaanilisi tervikuid, mis jälle omakorda, hilisemal aegadel, hilisemaist ühiskondlikest ja liiklemise oludest sõltudes võiksid vahest jagunenud olla alamurreteks.

Kuna nüüd moodne lingvistiline geograafia nn. tuummaastikkude ja piirivööde eksistentsi eri keelealadel õige kindlasti kaldub tunnustama — kuigi mitte absoluutses mõttes —, on ka loomulik, et kõige uuemgi keeleteadus on katseid teinud nüüdisaegse dialektoloogia põhjal eri keelte murdeid lähemalt ka liigendada. Soome keelealal näiteks on Setälä, Tietosanakirja IX, v. 350—2, eraldanud kuut suuremat murderühma (edela, häme, lõunapõhja, põhja-põhja, savo ja karjala), ilma lähemate alarühmitusteta, kuna jälle L. Kettunen, Suomen murteet II, jagab soome murdeid kümneks pearühmaks (Lounaismurteet, Hämmäläismurteet, Etelä-Pohjanmaan m., Keski-Pohjanmaan m., Pohjois-Pohjanmaan eli Oulun m., Kemijoen m., Tornionjoen m., Jällivaaran ja vuonojen m., Savolaismurteet, Viipurilaismurteet), nendes lähemalt eraldades veel murrete alarühmi ja vahemurdeid. J. Endzeli n'i järgi, Lett. Gr. 1—6, jaguneb läti keel kolmeks peamurdeks (taami, keskläti ja ülemläti); lähemat liigendust sellele siiski ei järgne, vaid piirdu-

takse üksnes mõne murraku ja siirdmurde nimetamisega. Akad. E. F. Karskii' toimetusel ilmunud teoses „Russkaja dialektologija“ (Moskva-Leningrad 1928) eraldab J. A. Fa-lev traditsiooniliselt suurvene, valgevene ja väikevene (ukraina) murdeid, esimestes omakorda põhjamurret, lõunamurret ja kesksuurvene murrakuid (ja igaühes edasi veel alarühmi), teistes edela- ja kirderühma, kolmandais põhja- ja lõunarühma (lk. 18—47). Saksa murded teatavasti koosnevad kolmest peamurdest (alam-, kesk- ja ülemsaksa), need igaüks jällegi kolmest suuremast alarühmast, mida edasi on jaotatud rohkeiks murraksalkadeks ja murrakuiks (vt. H. Ries, Die deutschen Mundarten¹¹, 1920, lk. 13—27). Prantsuse murrete liigenduse kohta vt. H. Morf, Zur sprachlichen Gliederung Frankreichs (Abhandlungen d. Königl. Preuss. Akad. d. Wissenschaften, Phil.-hist. Classe, 1911) ja A. Rosenqvist, Limites administratives et division dialectale de la France (Neuphil. Mitteil. 1919, lk. 87—119).

Eesti murrete jaotamise teatavaist algeist võiks juttu olla juba Wanradt'i katekismuse puhul a. 1535, mille lõpul tõlkija (Johann Köll = Kõll) konstateerib murdelisi erinevusi Tallinna, Tartu, Narva, Viljandi ja Laiuse pool¹. Franz Nyenstädt'i Liivimaa Kroonikas (— 1604) kõnel-dakse „Lieflland'i“ keeltest ja mainitakse seal „Ehstnisch“ (= lõuna-eesti murre?), „Allentackisch“ ja „Wierisch“². H. Stahl oma grammatika-sõnaraamatu (1637) eessõnas, leht V vo, piirdub üksnes maininguga, et Eestis esineb erisuguseid murdeid³. Küsimuse kohta kõige vähematki ei lausu oma grammatikas (1648) Johann Gutsclaff. See-

¹ ... Eef[ten]che sprake yn vel örden des [landes] [n]icht alle eins ys | Wente yn velen [wörden] [r]jedet men anders tho Reuel | an[ders] [tho] Dörpte | anders thor N[arue] | an[ders] tho Vel[yn] et c[.] der haluen Leijz vel... (Vt. Beitr. z. Kunde Estl. XV, 4, lk. 133).

² Vt. G. Tieleman, Monumenta Livoniae Antiquae II (1839). Vrd. A. Westrén-Doll, SbGEG 1912—20, lk. 165.

³ ... in Betrachtung | das allhie in Ehftland vielerley Dialecti, vnd das demnach also fort nicht alles vnrecht | das an diejem oder jenem orte anders geredet wird.

vastu Göseken (1660) eraldab „tartu murret“ ning põhja-eesti murdealalt nimetab erinevatena Läänemaa, Harjumaa, Järvamaa, Virumaa, Tallinna ja saarte murdeid¹. Dialektaal-seist differentsidest hoopis vaikib J. Hornungi grammatika (1693). A. Thor Helle oma grammatikas (1732) käsitleb jällegi murdeid (peatükk „Von den Dialectis“, lk. 80), loetledes neljas punktis rida põhja-eestilisi murde-erinevusi, ilma et siiski murrete jaotamisel peatuks. Märksa üksikasjalikumalt esitab eesti murdeid A. W. Hupel'i grammatika (1780), kus lisaks tallinna ja tartu peamurdeile leiame veel eelmises harju, põltsamaa, läänemaa, kodavere ehk alatskivi ja pärnumaa murrakute eraldamist (lk. 4—6); sealsamas on antud ka lõuna-eesti murde iseloomustavamad jooned (lk. 19—26, 30—31, 33—35, 61—86). Sama teose teine trükk (1818) mainib harju, lääne(maa), saaremaa, põltsamaa, peipsi (Kodaveres, Maarja-Magdaleenas ja Tormas), järva ja viru kõrvalmurdeid (lk. 15). Ka järgnevail aastakümneil eesti murdeid käsitlevad teosed nagu Rosenplänteri „Beiträge“ (vt. kirjutisi vihus VII ja XIV) ja Ahrensi grammatika teine (1853) trükk (vt. seal peat. „Dialekte“, lk. 139—42) ei lisanda meie küsimusele vett ega vermet. Alles Wiedemann oma uurimuses „Versuch über den werroehstnischen Dialekt“ (1864) astub sammu edasi seega, et eraldab lõuna-eesti murdes kaht alamurrakut: võru ja tartu, neist eelmine kõneldud Võrumaal, järgmine Kagu-Pärnumaal, Lõuna-Viljandimaal ja Lõuna-Tartumaal (lk. 3). „Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache“ (VhGEG VII 1871) samal autoril arendab murretesse jaotamist juba enam üksikasjusse. Eraldatakse esmalt kaht murrakrühma, kirdepoolset ja edelapoolset, mille vahepiiriks olevat Tallinnast Põltsamaale mõeldav joon, neist eelmises omakorda veel alutaguse murrakut, kagumurrakut (Peipsi kaldail) ja idaharju-viru murrakut (osalt ka Järvas). Kõiki nimetatud dialekte karakteriseeritakse siin esmakordselt lähemini (lk. 68—79). Mõni aasta hiljem (1875) oma grammatikas lisab Wiedemann sellele juurde veel järgmise alarühmana

¹ Vt. Manuctio, leht b VII v^o ja b VIII, lk. 77—78.

saarte (Hiiu, Saaremaa, Muhu ja Kihnu) ja nende vastas olevate Lääne- ja Pärnumaa randade murraku (Gr., lk. 56). Meie esimene suurem eesti soost keeleteadlane, Mihkel Veske, kuigi isikukohaselt ligemini omaaegsete murretega tutvunud, ei too kõnesolevasse küsimusse midagi uut (vt. SbGEG 1876, 1877, 1884; VhGEG VIII; E. Kirjam. S. AR VI [1878], VII [1879], X [1882]; „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis“, 1879), vaid näib asuvat Wiedemanni esitatud jaotusel. Küll süvendab tema aga üksikute alamurrakute (Kod, Hlj, VNg, Käi, Tor, Vän, Lüg, Se-Võ jt.) karakteriseerimist. Veske teeneks oleks siiski lugeda Kodavere kihelkonna omapärase murde suuremat esiletõstmist, peale Hupelit nähtavasti esmakordselt, kuna Wiedemann seda murrakut ühte haaras muude peipsiäärsete põhja-eestiliste murrakutega. Järgnevaist kirjutistest ja uurimustest M. Neuman'ilt (Ma, „Meie keele murretest“, Uus Aeg 1902, v. 122—3, kus refereeritakse Wiedemanni järgi murdealade jaotust ja iseloomustust), J. Jõgever'ilt („Mõned murde iseäraldused Saaremaa Jaani kihelkonna keelemurdes“, E. Kirj. IV [1909] 390—5, „Uurimisreisilt Saaremaale suvel 1920“, ib. XV [1921] 11—18), V. Grünthal'ilt („Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal“, E. Kirj. V [1910] 27—31, 227—88, 418—24, VI [1911] 61—5), G. Vilberg'ilt („Ranna murdest“ I, E. Kirj. V [1910] 338—46; „Randlaste sõnaraamat“, E. Kirj. V [1910] 376—87, 424—9, XV [1921] 181—9; „Murdesõnad Kuusalu kihelkonna rannaküladest“, ib. XVI [1922], 203—8, 249—56), L. Kettunen'ilt (Kod. Kons. 1913 ja Kod. Vok. 1913), H. Ojansuu'lt („Viron murteet“, Tietosanakirja, v. 1354—8) ja allakirjutantult („Vigala murde peajooned“, 1917) toob suurem osa väga väärtuslikke lisandeid meie üksikute murrete tundmisele ja määritleb mõni isegi lähemalt nende ulatuspiire (Kodavere, Kuusalu neemede murrak, Vigala), kuid murrete liigendust neist puudutab lühidalt üksnes Ojansuu (eL ja eP; viimane: idamurre, keskmurre ja läänemurre). Ja kõige viimati eraldab L. Kettunen, „Eestin kielen äännehistoria“ (1929), lõuna-eestist „viljandi murret“ ja põhja-eestist „lääne- ja saartemurret“, „põhja-eesti kesk-

rühma“, „kodavere murret“ ning „rannamurret ja ida-eestit“ (lk. 197—200). Olgu lõpuks mainitud, et murrete senise jaotuse ja murdepiiri mõiste kriitikat on esitanud allakirjutanu ühel Eesti Kirjanduse Seltsi kõnekoosolekul a. 1920 (24. veebr.).

Järgneval ajal, Eesti iseseisvuse aastail, on meie murrete tundmine ja uurimine märgatavalt edasi sammunud. Akadeemilise Emakeele Seltsi juhtimisel toimuv murdekogumine (1922—), üksikute õpetlaste ja ülikoolis õppivate uurimused ning aineskogud, millest suurem osa tallel „Eesti Keele Arhiivis“ (Tartu Ülikooli juures), on meie seniseid teadmisi eesti murretest tunduvalt rikastanud ja süvendanud. Kuna meil praegusel tunnil eesti rahvakeelest andmeid on mitte üksnes igast kihelkonnast ühest punktist, vaid sageli isegi sama kihelkonna mitmest eri osast, siis kujuneb nüüd juba eesti murrete iseloomustamine ja liigendamise ning murdealade piirivööde topograafiline jälgimine ja määramine suhteliselt hõlpsaks. Järgnevas katsumegi eesti keelealal isoglosside — esmajoones isofoonide ja isomorfide, mis murde iseloomustuseks kõige tähtsamad — tüsedamaid ja tihedamaid parmaid, s. o. tähtsamaid dialektaalseid piirivöösid määritleda (vt. kaarti nr. 1¹).

Murdepiir abc

on järgmiste tähtsamate isoglosside vöök:

Isofoonid: eP *tk* (vähemalt osaski sõnust) — eL *tk* > *kk*, *k̄* kõigis sõnades (teatavais *tsk*); eP (*kt* >) *ht* (*vahtu*) — eL *tt* (*vaitu*); eP *ks*, vähemalt pearõhulise silbi järele (*va^{ks}*) — eL *ss*, *s̄* igas asendis (*va^{s̄}*); eP-s *üks*, *kaks* — *üts*, *üits* (gen. *üttè*), *ka^{ts}*, *kai^{ts}* (gen. *kattè*); -*ne* noomeneis eP-s üldisemalt *s* (*punased*) — eL-s *ts* (*punatse*); eP *ps* (*l^üpsa*, *la^{ps}*) — eL *ss*, *ts* (*n^üssä*, *la^{ts}*, *lai^{ts}*); eP-s geminaatklusiilid kaasarõhulise silbi järel püsinud (*väs^{imattu}*, *paran-*

¹ Esitatud sünteetne kaart ja järgnevad murdepiiride iseloomustused baseeruvad autoril käsikirjas olevate keelekaartide (arvult umb. 500) ainestikul. Sõnavaraliste differentside puhul vt. lisaks autori „Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes“ I (1924).

daite, kanarbiikkus) — eL-s aga lühenenud vastavaiks helita meediaiks (*väsimmädu, parandade, kanarbigun, ligistigu, hañbida*); eP-s *näinüd, näind, nähñüd, läinüd, lähnd, teind, tehnöd, tihend* jne. — eL-s *nännü, nännü', läññü, teññü'* jne.; eP-s nõrk aste *ɣl > el (sõelàd)* — eL mõnes sõnas tugev aste *kl > gl (sõglà')*; vähemalt **sg** (vt. kaarti!) ulatuses: eP teise silbi järel (*-ɣa >>*) *-kka-*, kohati *-ga-* (*kadačkad, kadagad*) — eL *-ja-* (*kadaja'*); eP *akkama* — eL *nakkama*; eP *on, ô* — eL *om*; eP *aèg, poèg (puèg)* — eL *aig, poig* (siiski ka Saa lõunaservadel) jne. Isomorfid: iness. eP *-s (metsàs, mešas)* — eL *-n* (ulatub siiski ka Saa idaosadesse ja Kodaveresse), *-hñ, -h (mõtsàn, mõtsahñ, mõtsàh)*; p. pl. eP (peale Hää ja Saa) *-a (poissa)* — eL *-e (poisse; Kõp, Vil; Kod siiski teatud tingimustel ka -e, Võ idaoisis ja setus ka -a)*; kompar. eP *-m (sürem, valusam)* — eL *-mb* (ka eP kirdes *-mb*) (*süremb, valusamb*); pass. min.-partits. eP *-tud, -dud (võettud, tõdud)* — eL (siiski ka Kod) *-t, -d, -tu, -du (võet, tõd, parandet, karaitu, käüdü)*; i-minevikku eP-s (kuni Kod piirini) esineb väga piiratud ulatuses — eL-s (ka Kod ja mujalgi eP kirdes) laiemal määral jne. Isoleksid: eP *añg, -u* — eL *vigèl*, eP *kamàl* — eL *ruhim, ruhimik, rohmik* jne., eP *kaün* — eL *kõdèr* (siiski ka Äksi lõunaservil), eP *laüba* — eL *põlõppe, põlõba* (siiski ka Pst ja TMr põhjaosades *laüba*), eP *mähñd, mähñd* (siiski Kod-s selle kõrval ka *pedäg*) — eL *pedäjäs, pedäi, pedak* jne., eP *odèr, oñtèr, odrà* jne. — eL *kesü, kesi, kesv, kesv* jne., eP *nutma* — eL (ka Kod ja osa Vil) *ikme, ikma, itkma*, eP *pesema* — eL *mõškma*, eP *praègu, prähègu, para-egu, paèrgu, praèga* jne. — eL *pirle, pirilda, prõllà, põrehe-lla'* jne., eP *rõuged* — eL *nõšte, nõštme, poboskid* jm., eP *siničkad* — eL *jõvičku, jõvikke, jõvikkat* jm., eP *surema* — eL *kõlma* (lääne- ja põhjapoolseis osades selle kõrval erinevas tähenduses ka *sureme, surema*), eP *ús* — eL *vastane, vastne*, eP (kuni MMg piirini) *järšk* (mägi) ja *äkkiline (-lene, -ldane* inimene) — eL (ja MMg, Kod ning kirdes) ainult *äkkiline* (mägi, inimene), eP (kuni Kod piirini) *veñd* — eL (ka Kod) *veli* jne. Lisaks sellele on **abc**-st osa, nimelt **bc** vööalaks mitmetele isoglossidele, mis **ab**-ga kokku

ei satu, vaid suunduvad sellest põhja poole (näit. r ja b vahel) või lõuna poole (näit. **bde** vm.), näit. *adrà, aǹtèr — adèr, liñ — lìn, karù — kaħR, ein, teivaš, tēväs — ain, saivaš, ià, piàl — à, pàl* jt.

Murdepiir **abgh** (vt. ka **gh!**).

Isofoonid: P(õhja pool) puudub (*madàl, magè*, p. sg. *sõnà*, p. pl. *ubè*) — Lõ(una pool) esineb geminatsioon juhtudel nagu *maǹtàl, maǹkè, sõñnà, uǹpè*; P *-t > -D* (*metsàD*) — Lõ *-t > 0, ʹ* (*mõtsà, mõtsaʹ*); P *tõštma, tõüsma* — Lõ *nõštma, nõsema*. Isoleksid: P *sabà* — Lõ *añD, aǹD*; P *soè* — Lõ *lämi, lämmi*.

Murdepiir **gh**.

Isomorfid: P esimeses pöördes *-n* (*tulèn*) — Lõ *-n > 0* (*tulè*). Isoleksid: P *aǹlik, aǹlikkas* — Lõ *lättè, P ehà, ihà* — Lõ (*õdagune*) *agù*; P ainult *kitsaš* — Lõ *kitsaš* ja *ahtaǹkè*; P *koèr* — Lõ *peni* (ka Kod Koosal); P *punane* — Lõ *veǹrèv*; P *teraš, teräsk* — Lõ *mürk*; P *üdi* — Lõ *säsi*, P *esmaba* — Lõ *tšpä, tšpa, èšpäiv*.

Murdepiir **bde**.

Isofoonid: Lä(änes) *kl-, pr-, tr-, kr-, pl- > l-, r-* (*lâs, ri*) — I(das) klusiilid püsinud (*klâs, pri*); Lä *pävëv, taeväs* — I *pävëv, taivaš*. Isoleksid: Lä *allik* — I *lättè*; Lä *roǹk* — I *kârna*; Lä (kuuse, männi) *käbi, käbü, kuni* — I *kuk, -u* (*kuñ*); Lä *kaǹ, -a* — I *käšk, käsik, käšsik*; Lä *koñtkülälise, koñtvõra* (ka Ran põhjaosas) — I *laǹpulise*; Lä *kuñl, kult* — I *pahrü, paħR*; Lä *sät* g. *sädü* — I *sõRD*; Lä *mägèr, mâr* — I *käħR*; Lä *nõü* — I *añnum, anum*; Lä *rüt, nõrik* — I *mõrsja*; Lä *kõrt* — I *uñdrik, undruk, proñts, pruñts*; Lä *tañ* — I *vũn, võnaǹkè*; Lä ainult *viǹg* — I *kařm* ja tähendusliku vahega *viǹg*.

Murdepiir **fd(b)**.

Isofoonid: Lo(odes) geminatsiooni puudumine tüüpidel *vasàr*, p. *sõnà, ubè* — Ka(gus) aga geminatsioon, *vašsàr, sõñnà, uǹpè*; Lo *kaik, kaǹtik* — Ka *kaisk*, (sekundaarse

s-ga) *kařski*; (murdepiir **fdbc!**) Lo *tn* > *nn* (*liñ* gen. *liñnà*, kohati *võñ* 'tall') — Ka *ðn* > vok. + *n* (*lin* gen. *linà*, *võn*, *vûn*); Lo *ein*, *sein*, *teiväs* — Ka *ain*, *sain*, *saivas*; Lo *kõrge*, *õrs*, *õlà* — Ka *kořge*, *ořs*, *olà*. Isoleksid: Lo *kařk* — Ka *kõiv*, *kõjò*; Lo *kuķ* — Ka *kikķas*; Lo *liñD* — Ka *tsirk*; Lo *lukkàme* — Ka *tõukkama*; Lo *mehik* 'meigas' — Ka *üļ*; Lo *pařtla* — Ka *tsuřvà*; Lo *päijel*, *peijel* (põial) — Ka *päs*, *päk*; Lo *punane* — Ka *veřre(v)*; Lo *tõõtame* — Ka *rühkme*, *rühkmä*; Lo *nõste* 'rõuged' — Ka *pokķà*; Lo *vähà* — Ka *veidi*; Lo *äl* — Ka *tät*, *vanaesà*.

Murdepiir xy.

Isofoonid: Lo(odes) *ñ*-kadunud (*añD*) — Ka(gus) *h*-püsinud (*hañD*); Lo lühikesed *e*, *o*, *õ* on nasaalide eel püsinud — Ka aga *e* > *i*, *o* > *u* (*imà*, *hiñdà*, *pini*, *umà*, *kuņķs*, *unò*, *lump*); Lo järgsilpides *ę* > *e* — Ka (kohati siiski loodessegi — *Võn*, *San* — ulatudes) *ę* ≡ (*tulę*). Iso-morf: Lo *-he* illatiivi puudumine (*kerikķude*, *tàde*, *mõisade*) — Ka (ka Kam lõunaosas) selle esinemine (*kerikķohe*, *rõivihe*, *parembahe*). Isoleksid: Lo *kàlbu* — Ka *lõguřšę*, Lo *kaņga* *telle*, *tellè* — Ka *pèle*?; Lo *koņs* — Ka *täu*; Lo *nõštme*, *pokķà* 'rõuged' — Ka *heřne*?; Lo *teřräv* — Ka *vaiB*.

Murdepiir kl(o)mn.

Isofoonid: Lã (kuid ka Var, Tõs, Khn) geminatsiooni puudumine illatiivis *jõgè*, *tubà*, *kàdè*, *sülè* — I (kuid ka Phl, Muh) aga geminatsiooni esinemine *jõkke*, *jõkke*, *tuppa*, *kätte*, *sülle*; L (kohati ka I-s väheldastel aladel) *piķk*, *piķkne* — I *piķ*, *piķne*; L (peale Phl) *ravàD*, *lavast*, *jõvàB*, *jõvàB*, *kõvèD* (ka Phl), *tävèst*, *ei lõvà*, ka Khn *sõvàB*, *kevèD*, *ei levà* (teatud määral seda esindust ka Krs, Var, Tõs) — Lã (peale Khn) *raũũàD*, *jõũũàB*, *kõijèD*, *täijest*, *ei leiķà*, *lõijà*; Lã (ka Khn, osa Var, Tõs) *lj* (ka *lγ* > *lj*) ≡ (*paljàs*) — I *lj* > *ll* (*paļļàs*: *paļļad*); Lã *ņņ* (*kaņņàs*) — I *ņg* (*kaņgàs*); Lã (ka Khn, Var, Tõs) *v* ≡ — I (kuni vw jooneni ja eL piirini) *v* > *B*, *p* (*kõvà*, *väràB*, *lařp*); palatalisatsiooni puudumine praegu esineva *i* eel (Hiius aga üldse): *paDl*, *pàDi*, *sallib*, *añDis* (Hii ka *kař*, *unt*, *sõřm*) — I üldisemalt

aga palatalisatsiooni esinemine (vähemalt geminaatidel ja konsonantühenditel: *laṭṭid, aṇḍis*); Lā, peale Põi kaguosa ja Muh, *ō, o (tōrū, sōnā, kōvā, jōūd)* — I, ka Põi kaguosa ja Muh, kuid peale Noa ja Ris, *ō (tōrv, tōrū, sōnā, kōvā, jōūd)*. Isomorfid: Lā, peale Muhu, p. pl. *-a* puudub — I, ka Muhus aga esineb (*kivā ja kāṇḍa*); Lā adv. *-st* (kohati siiski selle kõrval ka *-sti, -ste*) — I (Pā, Lā, Ha), peale Khn, aga *-ste (vaḷluste)*; Lā inf. *seleṭta, ḍijenda, kehittes* (ka Khn) — I *seleṭtada, ḍijendada, kehittades*; Lā pass. min. partits. teatud tingimustel *-ṭ, -D* (ka Khn ja kohati Tōs): *teheṭ, sōD, kēDeṭ tuhlid, viṭkelDeṭ sukkāD, (Khn) uōṭṭōṭ 'oodatud'* — I, peale Khn ja Tōs, aga *-tud, -dud*. Isoleksid: Lā *pārid* — I (ka Muhu) *āmpalgiD, oāmpalgiD*; L *korṭ, koṛṭ* — I *kroṅṅ, roṅṅ, kārnas* jne.; mõnede nädalapäevade nimetused on saartel häälikuliselt või morfoloogiliselt tunduvalt erinevad: Lā *esmaṣṣe(ne), teissene, keṣsiṭṭku (-gu)* — I *esmaBa (esmaspā), teisiba (-bā), keṣ(k)nādali*; L *ohvā* — I (kuni vw jooneni ja Tor-Vān-ni) *pūḷ 'lehmikmullikas'*; L (ka Han-Krs-Lih) *lōhmūs, lōhmuspū* — I *nṭnebu, pārn*; Lā (peale Muh) *rubid* — I (ka Muhus) *rōūgeD*; Lā *einā koṅ, labū* — I *saēD, sād, kubū*; Lā (peale Muhu) *kūB* — I (ka Muhu) *sēlik, sīlik, ūmbrik, kōrṭ*; Lā *āṇsperid* — I *sōstrāD*; Lā *seasta, sēaesta, seaste* — I *tānavu, tānevi, tānabo, tānivo* jne.; Lā *persise auk, karuperse* — I *uṅṅ, uṅṅās*; Lā *sōbā*, kohati Sa lääneosades ka *vaiṭ* — I (ligi vw jooneni) *teṅ*; Lā (ka Khn) *vasār* — I (ilma Khn-ta) *āmer*; Lā (kaevu) *rō, ruōG, rōG, vibū* — I *juṅG, viṅ*; Lā *kiškuma* — I *sūgama, krāṣsima*.

Murdepiir pq.

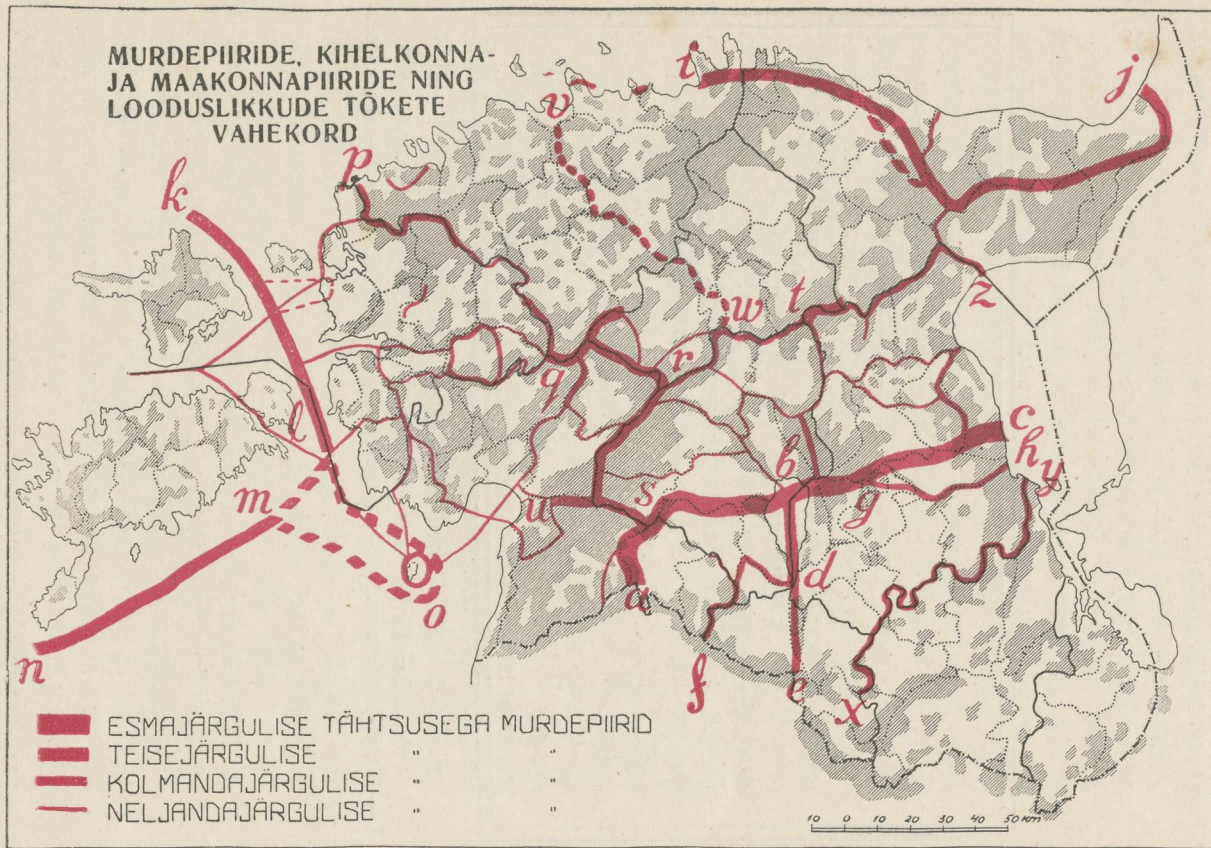
Isofoonid: E(delas) (B põhjaosa + Muh) *makaḍan > *maḱkàn*, ka *luḱḱèB, puḱḱevāD* — Ki(rdes) *magān, lōèB, pōèvāD*; E *oṭR, odèr* jne., *keṭrama* — Ki (Ha) *ohṆ, keḥrama*; E (ka Ris) *ō ~ o* (tingimusi ka *oṅ ~ oṅ*) — Ki ainult *oṅ ~ oṅ*; E pikad vokaalid, peale *ō, ū*, üldisemalt diftonginemata — Ki pikad vokaalid diftonginenud (*ō, e, o* siiski püsinud Rap-s, Juu-s, Tūril, Pai-s, Pee-l ja lõuna pool). Isomorf: E (osalt ka Ris-l) p. pl. *obusid, umalid, teibid* ja *umalud, teibud*

ning *umalaid*, *rättikkuid* tüüpide segiesindus — Ki (C-alal) ainuliselt tüüp *obuseid*, *umalaid*, *rättikkuid*, *teibaid*, *rideid*. Isoleksid: E (ahju) *kori* ja *kollè* — Ki *lé*, *liè*, *lièd*; E (B-ala põhjapoolikul) *ranõspalk* — Ki *murispü*, kaugemal ka *venit-tes*; E (ka Ris) *kartsàs*, *karšsàs* — Ki *redèl*; E (võrgu või riide kudumise) *ui* — Ki *nõèl*; E *käiksed*, *käised*, *käissed* — Ki *va(ř)rused*, *vařrukad*; E *kuretti* või *nüritte* (B-alal) 'vastupidi, vastupäeva' — Ki *äřraspidi*.

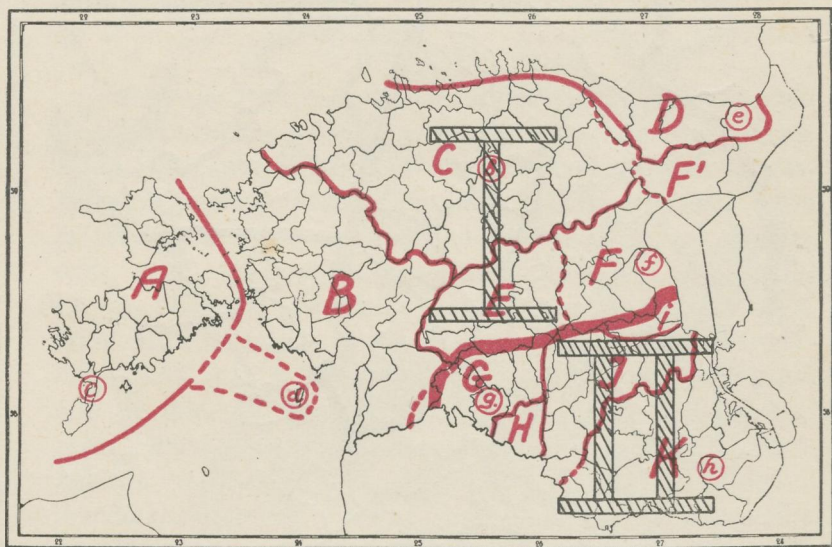
Murdepiir ij.

Isofoonid: P(õhja pool) teenuisklusiilid muutumata püsinud, peamiselt esimese ja teise silbi vokaalide vahel (*rapà*, *lukù*) — Lä(änes) ja Lõ(unas) aga nõrgenenud helita meediaklusiilideks (*rabà*, *lugù*); P kolmanda silbivälte (s. o. teise ja kolmanda silbivälte vahelduse) puudumine (g. *talle*: p. *talle*, n., g., p. *àtra*, *tuoma*: *tuovad*, *kañda*, n. ja g. *laine*) Lä ja Lõ selle esinemine (*tallè*: *talle*, *adèr*: *adrà*: *àtra*, *lainè*: *laine*, *kañda*); P on üksikkonsonandid jäänud peaarõhul. silbi järel gemineerumata (illatiivis *jokè*, *läks rapà*, *sisà* ja tüübis *okad* — Lä, Lõ siiski gemineerunud illat. *jökke*, *sisse*, *sülle* ja tüübis *okkad*); P teenuisklusiil on heliliste vokaalide järel, sõna lõppu sattunult, esindatud meediaklusiiliga (p. *siend*, *sütänd*, *kanneld*, abl. *sield*, *mereld*) — Lä, Lõ aga poolpika teenuisklusiiliga (*südanè*, *sealt*); P *yl* > *ul*, *yr* > *ur*, *ür* (*kaul*, *seul* ~ *siul*, *naurid*, *määrä*) — Lä, Lõ *yl* > *el*, *yr* > *er* (*kaèl*, *sõèl*, *naèrid*, *màèr* > *mâr*); P (ka Rak, VJg) *ηη* (*kaηηas*) — Lä, Lõ (peale Rak, VJg) *ηg* (*kaηgàs*); P *n* esinemine *-ne-*, *-me-* tüvedes p. sg. (*siemend*, *vottind*) — Lä, Lõ aga selle kadu (tüüp *hüpe* analoogial); P järgsilpides *ht* > *st* järjekindlalt (*valestan*, *unestab*, *terestamma*, *augastas*, *vikkasti*) — Lä, Lõ aga *ht* > *tt* ja *ht* > *st* segamini; P *lj* ≡ (*paljas*: *paljad*) — Lä, Lõ aga *lj* > *ll*: *ll*, *il* (*el*): *ll*, (*paillàs*: *paillad*, *pailàs*, *paèlàs*: *paèllad*); P palatalisatsiooni puudumine — Lä, Lõ selle esinemine; P *i*-lõpuliste diftongite püsi juhtudel nagu *kaiw*, *kaiwo*, *päiv*, *aig*, *aid*, *aida*, *poiig* — Lä, Lõ aga *i* > *e* (*kaèv*, *aèd* jne.); P (ka kagus, s. o. lisakus ja Ta kirdes) diftongi järgkomponendi *u* ja järgneva *h* metatees, *u* > *v* ning siis *h*

Kaart 1. ||||| Asustamatud või hõredalt asustatud maa-alad (sood, rabad, metsad).

Kaart 2.

Eesti keeleala murdeline liigendus.

I — põhja-eesi murre. II — lõuna-eesi murre. A, B, C jne. — alamurded.

kadu (*jävattan, jõvi, joviged*) — Lä, E(delas) aga *h* püsi (*jõhv, jähvattan*); P *på, pål* — Lä, Lõ *pià, peà, piàl, peàl*; P kitsamail või avaramail tingimustel vokaalharmonia (peale Hlj ranna ja Jõh lõunaosade) — Lä, Lõ selle puudumine; P kaasrõhulises silbis diftongi püsimine (peale Hlj, Jõh: *pisikkeine, nokelaine 'nõges', kahekkeisi, rahujaised 'rahud, näärmes'*) — Lä, Lõ aga on järgkomponent *i* kadunud; P sise- ja lõppkao puudumine kitsamail või avaramail tingimustel (*sittasundilane 'sitasitikas', ûdine, ei tièdänd, oidama, sõja-aigane, atra, paksu karva, uõnu umala, pitkä ripilä 'pikk ahjuroop'*) — Lä, Lo nende esinemine. Isomorfid: P p. pl. tüüpi *tütrikku, lapidu, karvalo, vareksi, pimedid, punasi* (peale Hlj ja Jõh lõunaosa) — Lä, Lõ aga *tüdrukkuid, vareksid, pimedaid*; P *i*-mitmuse suuremaulatuslik tarvita- mine (sageli kontamineerituna *de*-mitmusega: *vasikkulle, jürist, pigudest, pimedis päivis, neije 'nende', gen. pl. kalo, sarvi, oravi*) — Lä, Lõ *i*-mitmuse rudimentaarne esinemine (nagu ühiskeesliski); P *i*-minevik üldiselt (*keidin, kävin, kièrs 'keeras', ütli, ai 'ajas', tuis 'tõusis', tahivad 'nad tahtsid', armastimmo, sitositto*) — Lä, Lõ selle esinemine enam või vähem kitsamas ulatuses. Isoleksid: P (peale Jõe ja Kuu neemede ja Hlj) *tähi, tähk* — Lä, Lõ *koþs*; P *kaislad* — Lä, Lõ *kõrkmed, kõrkjad*; P (peale Hlj) *närä, kivinäre* (ka Iis *kivinäri*) — Lä, E *lvapugu*; P (peale Kuu) *kiuru, kiür* — Lä, Lõ (ka Kuu neemed) *lõukke(ne), lõjokkene, leukkane*; P *kühkläne, kühklaine, kühkilane, kühküläine* — Lä, Lõ *meigäs, miegäs, meïstui, melekkas*; P muna *kel- dane* või *rustmine, ruske* või *rüge, rõüge* — Lä, Lõ *rebü* (ka Hlj rannal *repü*); P (VNg-ga alates ida poole) *riüg, riügu* — Lä, Lõ (ka Kuu, Hlj) *riïv*; P lina *säije, säige, säigä* — Lä, Lõ *sõerè(s), sõrù, sõerde*; P *talle(kkese) liè- minä, liemä, lõmin, lõme vil* — Lä, Lõ *tallevil* (ka Kuu, Hlj); P kana *häk, äk, äkki* või *karðin* — Lä, Lõ kana *tuòl* või *küt* või *koŋg*; P (*prüdi*) *lahjad* (ka Iis) — Lä, Lõ (ka Kuu, Hlj) *añded, añnid* või *veimevak* jne.; P vanemal ajal *velli* (nüüd ainult harva, vanadel) — Lä, Lõ *veñd* (ka Kuu, Hlj); P *itkema(ije), itkemä, itkuma* — Lä, Lõ (ka Kuu) *nutma, nuttama*.

Murdepiir (q)rt.

See murdepiir oma sugemete vähesuse tõttu on ligikaudu sama umbmäärane kui murdepiirid **pq** ja **tz**. Isofoonid: [osaliselt, nimelt selle piiri lääneosast] P(õhja pool) järgsilpides *ks* ≡ (*kaheksa*, *üheksa*, prees. pass. *tullakse*, *parandakse*) — Lõ(una pool) *ks* > *ss* (*kahešsa*, *tullašše*, *parandašše*); P diftongi järgkomponent *i* on *n* eel muutunud *e*-ks (*laèn*) — Lõ aga *i* ≡ (*lain*). Isomorf: P p. pl. tüüpi *rebaseid*, *tüdrükuid*, *rîdeid*, *raitaid* (või segiesindus) — Lõ p. pl. tüüpi *rebasid*, *tüdrîkkid*, *rîdid*, *raittid*. Isoleksid: P *âmpalk* — Lõ *talà*, P *âmmèr*, *âmber* — Lõ *paḡg*; P *kârlad*, *koârlad* — Lõ *muraĳkad*; P *kesnès*, *kesnâdal(i)* — Lõ *kolmaba*; P *nînebu* või *pârn* — Lõ *lõhmùs* (kohati selle kõrval ka *pârn*); P *mademed* või *jalkpûd* — Lõ *puḡded*; P *ârjabâd*, *ârjabed* — Lõ *ristikkein*, *ristik*; P *vaḡrused*, *vaḡrukkaD* — Lõ *kâised*, *kâissed*; P *vart* ja *pint* — Lõ ainult *kõĳ*.

Murdepiir tz.

Isofoonid: P: *lj* > *ll*, *el*, *il* (*paĳlad*, *vâelad*, *seilali*) — Lõ *lj* ≡ (Ta kuni **bc**-ni, peale Ksi, Äks ja Edela-Pal); P diftongi järgkomponendid nõrgas astmes püsinud (*einâd*, *õunâd*; või segiesindus) — Lõ aga *i* > *e*, *u* > *o* või sarnanenud eelmise vokaaliga (*ēnâd*, *laodâ*, *õnâd*). Isomorfid: P p. pl. tüüpi *rebaseid*, *tüdrükuid*, *rîdeid*, *raitaid* (või segiesindus) — Lõ p. pl. tüüpi *rebasid*, *tüdrîkkid*, *rîdid*, *raittid*; P p. pl. -*si* (või -*si* ~ -*sid*, tingimusi) — Lõ ainult p. pl. -*sid* (*tubasid*, *kukkesid*); P puudub -*a* -lõpuline p. pl. — Lõ (kuni **bc**-ni) esineb -*a* (*kivâ* ja *kânda*). Isoleksid: P *âmpalk*, *oâmpalk* (ka Lai loodes *voâmpalk*) — Lõ *talà*; P *âmber* — Lõ *paḡg*; P *kes(k)nâdala* — Lõ *kolmaba*, *kõlmaba*; P (*pârn* ja) *nineḡpu* — Lõ (*pârn*, *pârnabu* ja) *lõhmùs*; P *ârjabia*, *ârjaba* — Lõ *ristik*; P *vaḡrukseD*, *vaḡrukkaD* — Lõ *kâissed*; P *vart* — Lõ (ka Iis) *kõĳ*, *kõoĳ*, *kuat*; P *viḡg* — Lõ *viḡg* ja *kaḡm*, *kaḡm* (täendusliku vahega).

Murdepiir rs.

Isofoonid: Lâ *tk* ≡ sõnus *jâtk*, *jâtkama* (ka Pil), *kaĳkuma*, *kaĳke-* (peale suurema osa Torist), *kiĳkuma*, *nõĳkuma*,

siike (ka Pil), *sõtkuma*, *sõtke-* (peale Tri) — I *tk* > *kk*, *k̄*:
jak, *jakkama* (peale Pil), *kakkuma*, *kakke-* (ka suurem osa
Tri), lõuna-eestiliselt *kiisma* (kui vastav sõna üldse esineb),
nõkkuma, *nõkma*, *sikke* (peale Pil), *sõkkuma* (ka Tri),
sõkma, *sõkme-*; *tr*-ühendilised noomenid on nominatiivis
Lä pool kas *adrà*, *pudrù*, *põdrà* jne. kujul (PJg, Vän;
siiski ka Pil, Plt) või *aìtèr*, *puìtèr*, *põìtèr* kujul — I pool aga
(peale Pil, Plt) *adèr*, *puDèr*, *põDèr* jne. kujul; peamiselt
madalate tagavokaalide vahel Lä pool järjekindlam $\delta > j$,
e (*saeàB*, *raeàD*, *paèàs*, *saeotseD*, *kujùB*, *koèòB*, enam läänes
kohati isegi *jadà*: *jaeàD*, *kaeòB*, *nadò*: *naeò*, *ma laeò* *puìD*,
madò: *maeòD*, *oeàD*, *oeàr* < *uðar, *mujane* jne.) — I pool aga
konsekventsemalt $\delta > 0$ (*sàB*, *ràD*, *pàs*, *saotseD*, *kòB*, *kuàB*,
nàòD jne.); Lä kohati (Vän, PJg, Pà põhjaosas jm.) tugevat
tendentsi *ja-* > *jä-* muutuseks (*jägù*, *jätk*, *jäksab*, *jändavad*,
jädà, *jäbùr*, *jänù* jt.) — I aga (peale Plt ja osalt Pil)
üldisemalt *ja-* $\equiv$ (*jagù*, *jakkùD*, *janù* jne., kohati siiski juba
jänù). Häälikulis-vormilised isoglossid: allatiivi lõpp kaas-
rõhulise silbi järel Lä *-le* (*paremale*, *tütrele*) — I *-lle* (*pare-
malle*, *tütrelle*); Lä pikavätelistel 2-silbilistel tüvedel inessiiv
Lä pool järjekindlalt (ka Kõpus tunduval arvul) tugeval
astmel: *nurkkas*, *aèges*, *oìses*, *aùdas*, *sàDus* jne. — I pool
aga üldiselt nõrgal astmel: *nurgàs*, *otsàs*, *aùyàs*, *sàòs*,
ainult tähenduslikult isoleerunud adverbidel *viinttis*, *lukkus*,
lehtes, *kottis* (Kõpus ja paiguti Pil-s aga laiemaltki); Lä-s
konsekventsemalt vanemat nn. *e*-pluuralit (*õlgest*, *läbi*
mokke, *saõvega*, *poègele*, *ärge tarà*, *leibel* jne.) — I pool
(peale Kõp, Vil) esineb seda aga rudimentaarselt, peamiselt
genitiivis (*jalge*, *silme*, *õlge*). Isoleksid: Lä üldisemalt
àmpalgid — I üldisemalt *talàD*; Lä *aùg* — I *puriikkas*; Lä
kätki, *käkki* (ka Pil) — I *äl*; Lä (ka Pil) *vànàs*, *vàng*,
vàgen — I *liùD*; Lä *kešnàDàl(a)*, *kesnès* — I *kolmaba*; Lä
(ka Pil) *alè* — I *sàt* (siiski peale Pil, Plt, KJn); Lä *poet-
tama* (pärleid) — I *lökkima*, *lökkmä*; Lä *kohò*, *kohù*, *mült* —
I *mul*, *müł*; Lä *küñnilind*, *kiriçüit* (kohati ka *òBik*) — I
òBik, *sisà*, *sisàsk* (kohati siiski ka *küñnilind*); Lä (peale
Vän) *kajù*, *kaeò*, *kaò* *salvèD* — I (ka Vän) *kajù*, *kaeo*,
kaevù *rakked*; Lä *kartsàs*, *kar(š)sàs* — I *redèl*; Lä *linà*

sõerès, sõrè — I *linà kèrè*; Lã (peale Vãn) *tarùlihà, tarò-
lihà* — I (ja Vãn) *tailihà*; Lã (peale Vãn) *vahè* — I (ka
Vãn) *teràv*; Lã *varì, pint* — I *kõt*.

Murdepiirist **vw** (ja selle jätkust kuni Plt-ni), mida nimetab Wiedemann, Gr. 53 („eine Linie von Reval nach Oberpalen gezogen“) ja mis eP murret kaheks poolmikuks lahutaks, ei saaks, igatahes meie murrakute praeguse olundi puhul, kõnetki olla. Selleks on isoglosse tähtsamaid liig väheselt, mis mainitud vööd mööda olgu suuremalt osaltki kulgeksid: E (mandril) *v > B, p* — Ki *v ≡*; ainult Hag-Juu ja Jür-Kos vahepiiril E *õ > õe* piiratud osas sõnus (*mõet, võeràs, õeruma, mõek* jmm.) — Ki *õ > õe* järjekindlamalt, pea kõigis sõnades (ka *lõets, põen, lõep, kõeruttab* jne.); Hag- (osalt) Juu ja Kos vahepiiril E *aĩr, teĩr* jne. — Ki *adrà, tedrè* jne. Sellest mõeldavast joonest mõnest kohast risti läbi väänleb ja läheduses püsib ka isogloss: E *varesed, nõgesed, jõused, käised* — Ki *vareksed, nõeksed, jõksed, käiksed*. Tunduvamalt eemal on juba isoglossid: kaasrõhulise silbi järgi allat. E *-le* — Ki *-lle* (**pqr** ja **vw** vahe peal, umbkaudu keskel) ja iness. tüübil *nurk* E tugeval astmel (*nurkkas, aedas*) — Ki nõrgal astmel (*nurgàs, aeàs*), mis viimane aseneb **vw**-ga paralleelselt ida pool.

Samuti väheselt on põhjust otsida piirivööd Võrumaa ja Setumaa murrakute vahel. Tõsi küll, Võrumaa keskmurrakud ja Setumaa äärmised idapoolsed murrakud erinevad üksteisest juba õige märgatavalt (*B, D, G, z* — *b, d, g, z; l* — *l* jmm.), kuid eri esinduste siirdumine on kas pikaldane või jälle mitmete järsult lõppevate erinevuste ulatuspiirid ei satu kokku.

Seevastu võime märksa ilmsemaid murdepiire (isofoonide ja isomorfidegi vihke) konstateerida Hiiumaa ja Saaremaa-Muhu vahel (P *kl-, pr-, tr-, pl-* — Lõ *l-, r-*; P *kâl, sõl* — Lõ *kael, sõel*; P *v- ≡* labiaalvokaalide eel — Lõ aga *v-* kadu; P pass. prees. tüüpi *tehta, aĳkede* [vähemalt Hiiu läänosas] — Lõ tüüpi *tehakse, tihaste, aĳkattašse* jmm.), Mar-Kul-Mär ja Kir-Vig vahepiiril, Kse-Han-Var ja Mih rajal,

Kuu neemede ja Hlj, Hlj ja VNg, VNg ja Lüg, Jõh ja Vai vahel ja veel eriliselt Trm-MMg ja Kod piiridel.

Oleme nüüd lähemalt näinud, et eesti keelealal, peasjalikult asustamata või hõredalt asustatud terrääni mööda suunduvalt, esineb siin ja seal suuremal või vähemal arvul enam-vähem ligistikku jooksvate isoglosside võõsid. Nende võõde vahel aga leidub n. ö. vaikseid alasid, s. o. valdkondi suhteliselt ühtlase keelega, nn. tuummaastikke. Neist tähtsamaid ja ulatuslikumaid oleme eraldanud 11 (A—K). Jääks nüüd selgitada, missugune on nende tuummaastikude, nendes kõneldud murrakute iseloom? Kas kõneldakse neist igapäevses naabrusest enam-vähem erineva, iseendas aga ühtlase ilmega murret, mille eksistentsist kõnelejaskond ja kuulajaskondki on kuidagi teadlikud? Viimase, psühholoogilise momendi tähtsus ses küsimuses pole väike. Seda tuleb siin arvestada samal määral, nagu segakeeltegi puhul ja kahe keele siirdmurrete kuuluvuse määramisel (näit. Itaalia-Austria-Jugoslaavia piirimail, provanssaali-itaalia ning prantsuse-bretooni rajamurrete korral jm.).¹

Kogu probleemi tühjendav selgitus eeldab muidugi meie murrete senisest sügavamat tundmist ja nende üksikasjalikumat analüüsi, mida mõlemat praegune andmestik veel ei võimalda. Selle lahendus muidugi oleks meie murreteuurimise lähema tuleviku kõige tähtsamaks ülesandeks. Järgnevad read ei püüaks olla muud kui lühidalt skitseerida pilti, mis allakirjutanul on kujunenud meie rahvakeele senise tundmise põhjal ja millest esialgse teedekaardina tohiks abi olla meie töömail edaspidiste sammude seadmisel.

Meie kahe peamurde, põhja-eesti ja lõuna-eesti, kui kahe eriilmelise idioomi eksistentsis pole teatavasti kahtlust ei vastaval alal teotseval õpetlasel ega ka murdeid endid kõneleval või neid tähele paneval üldsusel. Neid eraldab teineteisest küllaldane määr häälduslikke, häälikulisi, vormiõppe-

---

¹ Selle küsimuse kohta vt. ms. A. Meillet, *La méthode comparative en linguistique historique* (Oslo 1925), lk. 82.

lisi, sõnavaralisi ja isegi lauseehituslikke¹ jooni, mille kogusummast nende struktuuride erinevuseks jätkub (vt. lk. 25—7). Kahtlusi võib kerkida juba mõnede eP ja eL vahepiiril — näit. Saarde idaosades, Viljandi khk. lõunaosis, Tartu-Maarjas — kõneldavate murrakute puhul, mis on tüüpilised segamurrakud. Nende praegusel tundmisel põhjeneb see kuuluvuselugemine, mida näeme kaardil nr. 2. Kummagi peamurde eksistents on teiste murretega võrreldes kahtlemata kõige vanem, nende erinevuse algeid tuleb otsida küllap vist juba hilisemast algsoomest, nagu muudegi läänemere-soome keelte jagunemisisidused².

Ka teatavate perifeersete murrete nagu A (Sa, Hii, Muh) ja D autonoomsuses ei saaks meil suuremat olla skepsist. A alamurde differenttsuse iseloomustamiseks aitab juba häälikulistest, morfoloogilistest ja leksikaalseist joontest, mida oleme esitanud lk-1 28—9. Mõnevõrra ehk kõheleksime Muhu murraku kuuluvuse määramisel. Kuid ikkagi on Muhut mandrist eraldavate isoglosside arv suurem nendest, mis seda lahutavad Saare- ja Hiiuimaast. Muhu on sillana Saare- ja suuremaa vahel tüüpiliselt segamurdeline, kuid ometi saartemurdelise aluspõhjaga. Algselt saartemurdelised näikse olevat ka Khn, Tõs ja Var murrakud. Või on siin tegu hilisemate mõjudega saartelt, näit. asunduslikkude lainete, kuid ka merendusliku suhtlemise kaudu? Samuti küllaldaselt ühtlane ja muust eestist erinev on alamurre D, mida kõneldakse pikal ja paiguti kitsukesel rannaribal, Viimsi ja Ihasalu neemedega (varemalt muidugi ka muude Jõelähtme randadega) alates ja Vaivaraga lõpetades. Selle iseloomustust vt. lk. 30—2. Selle murde piiri ij sugemete, isoglosside arv murdepiir abc-ga võrreldes on isegi niivõrd suur, et siin juba kõnet võiks olla kolmandast peamurdest.

Eelnevast jargneb, et alamurre C (Ha, Jä, ViLä) on eL-st

¹ Viimaseid muidugi on kogu eesti keelealal suhteliselt kasinalt; liiatigi on neid veel vähe jälgitud ja uuritud.

² Selle võimaluse oletust vt. näit. J. Mägiste'l a. 1926 (H. Moora, Eesti kultuur muistsel iseseisvus-ajal, 97—8) ja allakirjutanul a. 1928 (EK VII 43—4).

(II) ja A-st ning D-st piisavalt lahkumineva ilmega (vt. lk. 25—7, 28—9, 30—2). See on meie rahvale kultuuriliselt ja sotsiaalselt kõige tähtsamaks kujunenud idioom, mis oma struktuuriga on aluseks ja kõige lähedasem ühiskeelele ja kirja-keelele (tõsi küll kahest viimasest segaidioomist aga mitmeti kõrvale või edasi arenenud)¹. Küsimusse võiks kerkida üksnes selle iseseisvus murdealade B (Lä, Pä), E (VI Põ) ja F, F¹ (Ta Põ, Iis) suhtes. Ülalpool (lk. 29—30, 32) nägime, et ala C on aladest B, E, F (ja F¹) eraldatud märgatavate isoglossvõõdega, mis aga küllalt rohkeid ja küllalt tähtsaid keelendipiire siiski ei sisalda selleks, et neid murdeid samal määral, sama oluliselt lahus hoida C-murdest nagu A- ja D-muret. Pigemini oleme omandanud esitatud ja teada olevast ainekust mulje, et aladel B, E, F ja F¹ kõneldakse A ja C, resp. I C ja II siirdmurdeid, millest B, E, osalt F ja praegusel ajal ka F¹ on olult C-ga kokkukuuluvad. Need murdealad on murrete I A ja I C, I C ja II (neist osa, nimelt Saa, Hää, Kõp, ka I A, C ja II G) randemaad, kuhu keelenähtuste, keeleliste muutuste levimise eriaegsed ja suurema või vähema kanduvusjõuga lained on kahest suunast jälgi jätnud. Neist B ja E on tunduvalt teineteisest erineva ilmega, kui näit. võrdleme Lä ja VI Põ murdeid, kuid Pä-l on see vahe vähehaaval juba kustumas, eriti Tri-s ja Vän-s, kuhu ka tugevasti mõjusid on C poolt tunginud Pärnu jõe kui tähtsat liiklemisteed pidi. Veelgi umbmäärasem on piir E ja F (F¹) murrakrühmade vahel. E-st vastuvaidlematult lahus hoida saame üksnes nn. „vadja-päraseid“ murdeid, mida veel vanem põlv kõneleb Kod-s, kohati Trm-s, MMg-s, vähemal määral ka Iis-s ja isegi Lai idas, Pal-l, Äks-s, Ksi-s (tähtsamaid erijooni: -*uh*- > -*v*-, *javattab javu*, ka D-ala idaosas; *δ* > *D*, *vede sidès, sidüb*; *st* > *ss*, *mušt* > *muš*, *lašta* > *lašsa* — ka D-alal ja C idaservil; *ht* > *st*, *rešt aštma*; *o* > *õ* laialdasemalt, *õdràd, kõdà, õjà*, ka D-alal Lüg-l ja Jõh-s jt.). Vahed aga tuhmuvad, kui võrdleme üheltpoolt Plt, teisalt aga Lai lääne ja

¹ Küsimust on allakirjutanu suuliselt valgustanud (ühes murdekaartide demonstreerimisega) Eesti Kirjanduse Seltsi kõnekoosolekul Tartus 5. V 1929.

Ksi murrakuid. Tähtsad liiklemisteed Põltsamaa — Laiuse — Torma — Mustvee ja Põltsamaa — Tartu on otsustavalt mõjunud selleks, et kõrgema prestiižiga idioom Plt sihist on üle uhtnud esialgsemaid kodavere-päraseid murrakuid. Ta põhjaosades, neid puhtamal kujul järgi jättes üksnes veel kaitstud metsakurudesse Kodaveres. F¹-alal tulevad arvesse mõjud peamiselt C ja D-alalt.

Jäävad veel vaadelda lõuna-eesti (II) alamurded. Neist G (nn. mulgi murre) ja H, eriti eelmine, eksisteerivad erilisena kõnelejate endi ja naabritegi, eriti J ja K rahvastiku teadvuses. Neid iseloomustab rida nende endi pinnal tekkinud spetsiaaljooni, kuid ka rida põhja-eestilisi mõjundeid ja laenusid, mille tähtsaks teguriks on olnud siin juba kauemat aega (I, J ja eriti K-alaga võrreldes) tarvitusel olnud põhja-eestiline kooli- ja kirikukeel, sellele lisaks aga ka suhted maakondade pealinnadega põhja-eestilisel keelealal. G—H iseloomustust vt. lk. 27—8. Ala H on mitmeti siiski lähemal J-ala lõunamurrakuile ja K murrakuile, nii et võiksime seda märkida siirdmurdeks (selle erijooni vt. lk. 27—8). Ouliselt lõuna-eestiline (vanemal põlvil), kuid tugeva põhja-eestilise mõjustisega (nooremail ja keskealistel) on põhja poolt looduslikult võrdlemisi kaitsetu ja Tartu linna-keelega tihedalt seotud I-ala (TMr, Kod Koosa). Võrdlemisi lauge on J-murdealala üleminek K-murdealaks, kuigi nende valdkondade servmiste murrakute (näit. Ran, Puh ühelt ja Se teiselt poolt) vahe on juba õige märgatav. Teatavat keelendipiiride vööd on võimalik konstateerida siiski Võ põhja- ja läänepiiridel. Hoopis küsitav see näib aga olevat Võ ja Se rajal. Kuna J-ala puhul raske on leida keelalisi erijooni, mis ainult seda murrakuteala iseloomustaksid ja mis omased poleks ühtlasi ka K-alale, I ja F-alale või G H-alale, võiksime sedagi ala lugeda siirdmurrakute valdkonnaks.

Kaardist nr. 1 meile selgub, et isoglosside vöödest, s. o. murdepiiridest kaugelt suurem osa kulgeb mööda asustamata alasid, mööda looduslikke tõkkeid, mis valdaval määral on ka meie rahvastiku ühiskondsete rühmituste ja neile vastavate maa-alade, nimelt maakondade, kihel-

kondade ja valdadegi piirideks¹. Murdeline liigendus ja murdepiirid on nõnda siis meilgi tingitud liiklemisoludest olevikus ja minevikus. Mitmete suuremate alade murrakute relatiivne ühtlus sõltub tihedamaist sidemeist nende alade üksikosade vahel (nõnda A, s. o. Hii, Sa ja Muh puhul, kus näiliselt lahutav meri on pigemini küll ühendajaks; samuti C-alal) või teatud ühisest allikast (Tallinna, Soome) lähtuvate tasandavate mõjude kiirgamisest (nõnda C ja D puhul). Vähemate maa-alaliste üksuste, nimelt kihelkondade vanema keele suhteliselt suur erinevus (kõige enam aladel B, E ja F) on muidugi seletatav liiklemistakistustega meie lähemas minevikus, meie rahva praeguse vanemaealise kõnelejaskonna² noorpõlves ja eelmise põlve ajal, seega siis teoorjuse ja pärisorjuse aegadel ja talurahva vabaneemisaja esimestel aastakümnetel valitsevate oludega, mis läbikäimist harilikult võimaldasid ainult valla ja kõrgemalt kihelkonna piirides. Hilisem ja käesolev aeg on aga hakanud siin enam soodustusi looma ja tulemuseks ongi kiireline tasandumine mitte üksnes keeles, vaid ka riietuses ja muu esemelise kultuuri alal. Arutluses olnud murdeliste differentside üldine levingu pilt viimaseil sajandeil ei ole arvatavasti, niivõrd kui seda XVI sajandiga algava kirjakeele pruugi ja otseste andmete najal võib otsustada, kuigi oluliselt muutunud. Tõenäoline paistab olevat ainult D-ala laiem ulatuvus lõuna sihis, eriti Virumaal, ja F-ala ulatuvus kaugemale kirdesse ja läände. Meie murrete vahede ja levingu kohta veel varematal aegadel, eriti muistse iseseisvuse ajastul, on muidugi raske midagi öelda. Kas vastavad praegused suuremad murded ja murdealad tolleaegsetele hõimudele ja nende asumispiirkondadele? Mitmete põhjalikumalt uuritud keelte, näit. saksa, prantsuse ja teiste romaani

---

¹ Tähelepanndav on, et põlised ja ulatuslikud metsad Kuu-HJn-Kos ja Hlj-Kad-Amb-JMd-Ann piiril ning Pär-Hää ja Saa rajal pole siiski murdepiirideks.

² Meie murrete siinesitatud iseloomustis põhjened keelel, mida peamiselt 60—90-aastased vanakesed, osalt aga ka keskealine rahvapõlv on kõnelnud aastail 1916—31.

keelte murrete puhul on igatahes näidatud tänapäevase ja vanema murdelise liigenduse suhteliselt noort iga¹. Tohiks ehk tõele siiski õige lähedane olla, kui arvaksime, et praegune A-murre oli juba tol ajal saarlasi (Osilia) kui hõimu eraldavaks tunnuseks (ligendades neid mõneti liivlastele ja vahest kurelastele, vrd. nime Kuressaare!), et B-murre oli omane läänlastele, Rödala hõimule (Rotalia, Rotalevia, vrd. Ridala khk. praegust hääldust vanemal põlvkondal *rödali*, Mar Haasikas *rüväli*), murre C iseloomustas Revela (Revele, Revalia, Revelia), Harjumaa (Harria), Järvamaa (Gerva), vist ka Virumaa lääneserva ja Vi Põ (Nurmekunda) asukaid, murre D oli õieti virulaste (Vironia), vist soomlastest Eestisse maha jäänud soomekeelse hõimukillu keeleks, mida kõneldi ka Harjumaa kirdeosades, kuid Virus vist mitte kaugemal Jõhivist². Lõuna pool F ja nähtavasti ka F¹-murre³ iseloomustas Vaiga (Vayga, ? Vagatabalve) maakonna, keelelt vadjalastele väga lähedast hõimu, mille nimetus on nüüdki veel säilinud kagu-eesti murdeis tähenduses 'kontvõõrad' (Krl, Har Mõniste, Edela-Rõu *vädilise*³, vrd. samas tähenduses ka *laßpulised* ~ *laßlase*³, setu *virulitse*³) või sõimusõnana (Se, Kra⁴ *vadilane*, *vadilanö*), G (ja H) murret kõnelesid sakalased (Sakala, Saccala), IJK murret aga ugalased ehk (Wdm.) ugulased (Oandi, Ugani, Ugaunia), kelle keele suurt erinevust muust eestist iseloomustab praegunegi rahvatraditsioon, näit. Plv *um õñņ üñs ugalane, ole ei täl õigēt juttu*, sõnakehva ja taipamatu inimese kohta (mujal aga ka teisiti suhtudes: Se Obinitša *nî hõä inēmīņ ku ugalane*)³. Muidugi, hilisema ja praeguse olukorraga võrreldes olid kõik tolleaegsed eesti murded üksteisele tunduvalt lähedasemad.

¹ Vt. ülevaatelisi esitisi näit. Carl Karstien'i, Altgermanische Dialekte („Stand u. Aufgaben der Sprachwissenschaft, Festschr. für W. Streitberg“, eriti lk. 397) ja G. Millardet'i, Linguistique et dialectologie romanes, lk. 479.

² See oleks ehk Nyenstädt'i „Wierisch“?

³ See oleks ehk Nyenstädt'i „Allentackisch“?

⁴ O. Kallas, KrM 95.

⁵ Vt. ka J. Jögever, E. Kirj. VIII (1913), 50.

De la division dialectale du domaine de la langue estonienne.

(Résumé).

La langue estonienne, malgré le peu d'étendue de son domaine, se divise en dialectes et en patois dont le nombre et les différences sont relativement grands. Jusqu'à présent on ne possédait que peu de données concernant la répartition des dialectes et des sous-dialectes estoniens, ainsi que de leurs limites. La division et la délimitation des dialectes d'une langue et le tracement des limites des dialectes rencontrent certaines difficultés en ce sens que les lignes de démarcation des particularités dialectales ne présentent pas toujours un caractère net, mais qu'une particularité linguistique, p. ex. un son, passe insensiblement à une autre, soit que le même mot soit prononcé dans une série de régions avoisinantes avec des différences peu perceptibles, (*lõma* 'bête' > *lõm* — *loòm* — *l'õm* — *loòm* — *luòm* — *luòm* — *luòm* — *luòm*, ces étapes principales ayant encore beaucoup de transitions), soit que l'étendue du passage d'un certain son s'agrandisse ou diminue dans une série de domaines limitrophes, selon le nombre des mots, (p. ex. dans une région A de dix mots qui commencent avec *ja-* le *a* a abouti à *ä* seulement dans un mot, dans la contrée suivante B dans deux mots, dans C dans trois ou quatre mots etc.), soit encore que dans les zones limitrophes des domaines de certains phénomènes linguistiques on emploie parallèlement, chez la même génération l'un à côté de l'autre, ou chez des générations différentes, des éléments linguistiques (des manières de prononcer, des formes, des mots, des constructions) provenant de localités avoisinantes. Et si on relève enfin de nombreux cas, où les aires sont

distinctes et finissent brusquement, la fixation des limites dialectales devient néanmoins compliquée par le fait que ces isoglosses distinctes sur de longs parcours ne coïncident pas toujours et absolument. Dans le domaine de la langue estonienne, comme ailleurs, les limites jusqu'à présent connues et étudiées des ondes d'innovations offrent une confusion des aires qui se dirigent en tous sens (p. 3—5).

Malgré ces facteurs aggravants il est toutefois possible, quand on se borne à l'essentiel, de discerner dans le domaine de la langue estonienne d'un côté des régions où le nombre des isoglosses est relativement petit — des territoires-noyaux (*Kernlandschaften*) — et de l'autre côté des régions où pourtant un nombre assez considérable des aires linguistiques se couvrent à peu près ou totalement, formant ainsi des faisceaux de lignes — des zones limitrophes (*Grenzzonen*). Ces territoires-noyaux en Estonie sont d'ordinaire des régions avec une population plus dense et peu divisées par des barrières naturelles (forêts, marécages, landes). Cependant les zones limitrophes dans la plupart des cas courent le long des territoires inhabités ou ayant une population clairsemée (p. 6).

La langue de ces territoires-noyaux, quand elle a un caractère assez différent des idiomes avoisinants, c. à d. quand la langue parlée dans le centre de la localité est séparée des idiomes voisins par un nombre relativement considérable d'isoglosses, est sentie à l'ordinaire par les habitants eux-mêmes ainsi que par les habitants des localités voisines comme un certain dialecte. Il est naturel de considérer comme la limite d'un tel dialecte la zone où la plupart des aires d'extension des particularités de ce dialecte coïncident. En nous basant sur ces territoires-noyaux et ces zones-limites nous pourrions ainsi diviser le domaine de la langue estonienne en dialectes, comme les linguistes modernes l'ont fait pour d'autres langues (p. 6—7).

Les premiers essais de discerner les dialectes estoniens remontent à une époque assez ancienne, au premier ouvrage imprimé de la langue estonienne (le catéchisme de Wanradt-Köll à 1535). Parmi les savants plus récents qui ont

poursuivi la division des dialectes il faudrait citer en premier lieu A. W. Hupel (1780, 1818), F. J. Wiedemann (1864, 1871, 1875) et Lauri Kettunen (1913, 1929). A l'aide d'investigations faites ou dirigées par les savants estoniens (depuis 1916) et par la société linguistique estonienne (Akadeemiline Emakeele Selts, La Société de la langue maternelle) à l'époque la plus récente (depuis 1922) et dont les résultats sont en grande partie conservés dans l'archive de la langue estonienne (Eesti Keele Arhiiv) à Tartu, il est devenu possible d'étudier les différences dialectales en Estonie avec une précision géographique beaucoup plus grande. C'est en se basant sur les matériaux recueillis par lui-même, par ses élèves et par ses collègues que l'auteur du présent article a dressé un atlas linguistique de l'Estonie (environ 500 cartes), à l'aide duquel il fait l'essai de suivre de plus près dans le domaine de la langue estonienne les isoglosses (en cette occasion seulement les isophones, les isomorphes et les isolexes) et les faisceaux des isoglosses, déterminant ainsi les dialectes et, le cas échéant, aussi les sous-dialectes. Il y est fait état de la langue qui était parlée entre 1916 et 1931 surtout par la génération âgée d'au moins 60 ans, dans certaines régions même par les générations d'âge moyen de la population rurale. Sur les pages 11—20 sont exposées les zones-limites les plus importantes: **abc, abgh, gh, bde, fd(b), xy, kl(o)mn, pq, ij, (q)rt, tz** et **rs**. Voir aussi la carte nr. 1! Au contraire on démontre que les patois actuels ne permettent pas d'établir la frontière dialectale sur la ligne Tallinna-Põltsamaa (**vw**, v. la carte nr. 1!), mentionnée chez Wiedemann (Grammatik der estnischen Sprache 1875, p. 53), de même que la frontière entre les patois de Võrumaa et de Setumaa (à l'extrémité sud-est du pays). Mais une frontière dialectale assez importante sépare les patois de l'île de Hiiumaa de ceux des îles de Saaremaa et de Muhu (p. 20—1).

Voici la question qui se pose ensuite: les idiomes relativement homogènes des territoires-noyaux entourés de leurs zones-limites présentent-ils un certain caractère auto-

nome qu'on pourrait constater d'une manière objective et qui soit senti aussi par les patoisants eux-mêmes, ainsi que par la population des localités voisines? Sont-ce de véritables dialectes? La réponse que l'auteur se propose de donner est la suivante (p. 21).

Les deux principaux groupes de parlers, l'estonien du nord (*põhja-eeesti*, I) et l'estonien du sud (*lõuna-eeesti*, II, v. la carte nr. 2!), représentent dans le sens que nous venons d'indiquer des dialectes qui ont une divergence de structure très grande. Ce sont presque deux langues différentes analogues aux autres langues finnoises baltiques, leur différence par rapport à celle des autres dialectes est la plus ancienne et semble remonter à l'époque du finnois commun (? 200 a. av. J.-C.- 500 a. après J.-C.?). Les patois du domaine **A** (v. la carte nr. 2!) forment également une certaine unité, un sous-dialecte de l'estonien du nord. Les parlers des îles de Muhu et probablement de Kihnu, ainsi que ceux du littoral au nord de cette dernière (v. la carte nr. 3!) sont des dialectes mixtes entre **A** et **B**, appartenant par leurs traits essentiels à **A**. De même les parlers de la région **D** (v. la carte nr. 2!) présentent-ils un aspect fort spécial et une certaine unité, (la grande ressemblance au finnois). On pourrait même séparer ce dialecte du reste de l'estonien du nord comme un troisième dialecte principal. De **A** et de **D** se distingue nettement le sous-dialecte **C**, dont la structure forme la base de l'estonien commun ou national et de l'estonien littéraire. Dans les domaines **B**, **E**, **F** et **F¹** on parle des dialectes mixtes remontant au dialecte **C**, mais ayant beaucoup de traits communs avec les dialectes voisins (**A**, **D** et même **GH**, **IJK**). Autrefois cependant les parlers des régions **F** et **F¹** se sont distingués nettement de **C**, en présentant de nombreux traits essentiels communs avec le vote (parlé entre Narva et Léningrad, en Russie). Les restes de ce dialecte spécial se sont encore conservés chez une partie de la vieille génération, surtout à Kodavere (v. la carte nr. 3!). Ce dialecte a subi ces derniers temps de fortes influences de l'ouest et même du nord (**E** → **F**, **C** → **F¹**, **C** → **F**, **D** → **F¹**) (p. 21—4).

Dans le dialecte du sud (II, v. la carte nr. 2!) on distingue nettement le dialecte de l'ouest **G** qui est considérablement influencé par l'estonien du nord, (surtout dans le sens **E** → **G**), en première ligne grâce à la langue scolaire et ecclésiastique. Le dialecte **II** a gardé son aspect le plus pur dans la région **K**, si on ne tient pas compte de la partie de l'est (Setumaa) qui a subi une forte influence russe. Le sous-dialecte **K** est séparé des parlers de l'ouest et du nord par une frontière assez indécise. Dans le domaine de **J** et de **I** un sous-dialecte de **K** est parlé, lequel a été influencé au sud de **J** par **GH** et en **I** par l'estonien du nord. Dans la région **I** l'estonien du sud n'est parlé que par la vieille génération (p. 24).

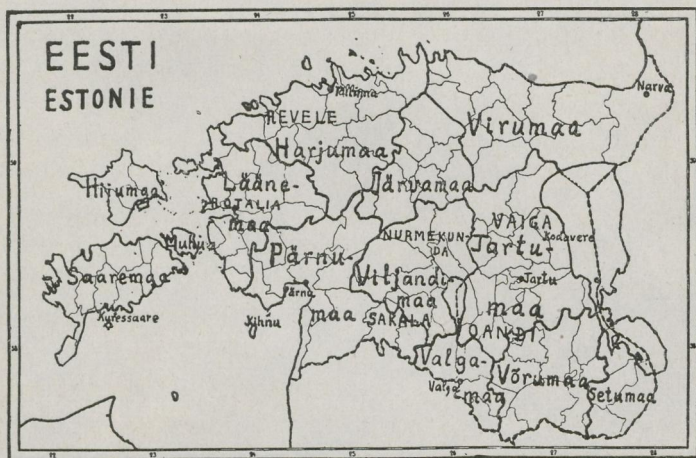
Le sectionnement dialectal et la persistance des dialectes et patois estoniens ont pour facteurs principaux, comme on peut le constater aussi dans le domaine des autres langues étudiées, les conditions des communications dépendant du caractère topographique du pays (les barrières et les voies naturelles) et des divers groupements sociaux (administratifs et ecclésiastiques) et économiques, ces conditions existant en partie encore maintenant, mais ayant joué un rôle important surtout dans le passé, durant les derniers temps de servage, (XVIII s. et début du XIX s), de même qu'à l'époque de la corvée, la liberté personnelle des paysans se trouvant alors fort restreinte par la défense de sortir des limites de leurs communes et de leurs paroisses. Les conditions de vie actuelles favorisent au contraire un rapide nivellement des patois et la pénétration de l'estonien national dans les parlers locaux. Les traits les plus caractéristiques et les plus essentiels des sous-dialectes **A**, **B** (?), **C** (**B**?, **E**), **D**, **FF**¹, **G** (**H**), (**IJ**) **K** exposés plus haut peuvent remonter au moins au XVI s., ainsi qu'on peut en juger par l'attestation de la langue littéraire et par les critères indirects. Certains changements des aires d'extension de ces dialectes sont toutefois possibles. Quant aux dialectes, (exception faite de l'estonien du nord et de l'estonien du sud), à l'époque encore plus reculée, c. à. d. aux temps de l'ancienne indépendance de l'Estonie, (au plus

tard au XIII s.), nous ne pouvons que nous livrer à des conjectures d'une certaine vraisemblance. Il semble que les *saarlased* (les insulaires), les habitants de Saaremaa (Osilia) et de Muhu (Mone)¹, ont parlé à cette époque-là déjà un dialecte qui contenait les germes des particularités du dialecte **A** et qui a été sous certains rapports relativement proche de la langue des Lives à l'ouest de la Courlande et au sud-ouest de la Livonie (peut-être même avec celle des coures en Courlande, cf. le nom de la ville Kuressaare). Le **C**, peu éloigné de **B** et de **E**, caractérisait les tribus de Revele (près de Tallinna), de Harjumaa (Harria), de Järvamaa (Gervia) et probablement aussi les confins occidentaux de Virumaa et avec **E** aussi la partie septentrionale de Viljandimaa (Nurmekunda). Le dialecte **D** était celui des habitants de Virumaa (Vironia) au nord-est du pays, des débris, comme il semble, des tribus finnoises restées de ce côté du golfe de Finlande, qui au surplus ont gardé des rapports avec les finnois jusqu'aux temps actuels. Au sud de celui-ci était situé le domaine du dialecte **F(F¹)** dans le district de Vaiga (< *vaγjan, cf. le nom du peuple finnois baltique *vadja* et le mot estonien *vadilased* 'intrus, pique-assiettes' et le terme injurieux *vadjalane*). Enfin le dialecte **G(H)** appartenait probablement à la tribu *sakalased* de Sakala (Saccala) au sud-ouest du pays et le dialecte **IJK** aux *ugalased* de Oandi (Ugani, Ugaunia) au sud-est (cf. *ugalane* 'une personne baragouinant, bornée, niaise'). Les différences des dialectes de cette époque-là étaient sans aucun doute sensiblement moins perceptibles qu'à présent (p. 25—6).

---

¹ L'île de Hiiumaa était à cette époque encore inhabitée.

Kaart nr. 3. — Carte nr. 3.

№ 496 (24. V. 32)
EESTI RAHVUSRAAMATUKOGU.

-50 MEA 652-15 (1958)

EA 6946

Hind 60 senti

EESTI RAHVUSRAAMATUKOGU

1 0100 00150482 4

www.books2ebooks.eu